

NA NÁVŠTEVE V HEGELOVOM DOME

FRANTIŠEK KURUC, Gerlingen, BRD

Na rohu rušnej križovatky v *Stuttgarte, Eberhardstrasse 53*, uprostred moderných budov stojí menší dvojposchodový dom s podstreším s nápisom **Hegelhaus**. Tu sa 27. 8. 1770 narodil a do svojho šiesteho roku žil **Georg Wilhelm Friedrich Hegel**. Dom je asi 400 rokov starý, dnešná fasáda pochádza z 19. storočia, samozrejme, dom bol viackrát prestavovaný a akoby zázrakom bez úhony prekonal ťažké bombardovanie mesta v r. 1944 a útoky záujemcov obchodu na jeho sanáciu. Poslednú reštauráciu urobilo mesto Stuttgart a premenilo dom na Hegelovo múzeum. Otvorili ho 18. 2. 1991.

Pre pochopenie sveta, ktorý obkolesoval Hegela od jeho detstva, treba spomenúť, z akého prostredia tento filozof vychádza [1].¹ Už prastarý otec bol farárom a prišiel do württemberského kraja, teda do Švábska ako exulant z Rakúska. Príslušníci rodiny boli farári alebo pracovníci v správe krajiny a v postavení úradníka bol aj Hegelov otec. Matka pochádzala zo Stuttgartu a jej otec bol advokátom dvorného súdu. Hegel bol prvé dieťa a za ním nasledovalo ešte 6 detí, z ktorých len dvaja vyrástli. Jedna sestra, ktorá zostala slobodná, trpela dlhé roky na depresie a ako päťdesiatdeväťročná našla svoje dobrovoľné vyslobodenie v rieke Nagold. O šesť rokov mladší brat sa stal dôstojníkom vo württemberskom vojsku, zúčastnil sa Napoleonovho ťaženia do Ruska r. 1812, z ktorého sa nikdy nevrátil [2].² Na prízemí múzea sú väčšie miestnosti, pretože táto časť domu bola v priebehu stáročí viackrát prestavovaná a slúžila aj neobytným účelom. Tu sa nachádzajú exponáty, ktoré ukazujú pamätihodnosti a udalosti mesta z čias Hegelovho života. V tom čase mal Stuttgart 15.000 obyvateľov a bolo to hlavné mesto vojvodstva.³ Ináč to bolo mesto remeselníkov, vinohradníkov, úradníkov a vojska s vyspelým školstvom.

Keď mal Hegel 16 rokov, oslavovalo vtedajšie „Gymnasium illustre“ (neskoršie premenované na dnešné Eberhard-Ludwig-Gymnazium) svoje 100. výročia založenia. Pred r. 1686 bolo v Stuttgarte niekoľko rokov šesťtriedne tzv. „Pädagogium“ a predtým mestská, latinská škola. Plnotriedne gymnázium pripravovalo študentov už od r. 1686 na štú-

¹ V skrátenej forme prácu dostať kúpiť v múzeu aj s opisom obsahu všetkých vitrín.

² Podrobnejší životopis nájde čitateľ v [2]. Životopisné údaje a výroky v tejto práci sú v skrátenej a upravenej forme a pochádzajú z obidvoch prác ([1]; [2]).

³ Dnešný spolkový štát Baden-Württemberg (vtedy Wirtemberg, čo vraj je od Wirt-am-berg) bol do r. 1495, a to len časť Württembergu, grófstvom. Vtedajší kráľ a neskoršie cisár Maximilián povýšil grófa Eberharda s Bradou na vojvodu (Herzog). Tým sa v ríši dostal Württemberg na úroveň Bavorska, Sasska a Rakúska. V r. 1806 zásluhou Bratislavského mieru z milosti Napoleona stalo sa kráľovstvom (až do r. 1918). Napoleonovi muselo však dodať a vydržiať 10 000 vojakov.

dium na všetkých fakultách univerzity. V r. 1686 bolo povýšené a rozšírené na plnotriedne gymnázium, čo sa oslavovalo ako založenie.

Ďalšie dve poschodia slúžili vždy ako obytné priestory a dá sa predpokladať, že sa priestorovo zachovali v pôvodnom stave. Sú to menšie miestnosti s nižším stropom a každá miestnosť je v inej farbe podľa Goetheho „Farbenlehre“.

Prvá miestnosť: pri protihľej stene stojí Hegelova busta od L. Wichmanna z r. 1826 a za bustou na stene sú napísané niektoré myšlienky filozofa, nie práve šťastne zvolené. Vyvolávajú v návštevníkovi rozpaky z neschopnosti porozumieť, čo chce Hegel povedať.

Druhá miestnosť: tu sú umiestnené vitríny s dokumentami, na stenách visia obrazy týkajúce sa rodiny a života Hegela počas jeho života v Štuttgarte (1770 – 1788) a Tübingene (1788 – 1793).

Po ukončení gymnázia sa Hegel zapísal na štúdium teológie na zemskú univerzitu do neďalekého Tübingenu. (Univerzita bola založená grófom Eberhardom r. 1477.) Štúdium teológie začalo najprv na filozofickej fakulte. Nastávajúci teológovia, budúci evanjelickí farári mali 4 semestre filológiu, históriu, filozofiu, fyziku a matematiku. Na konci museli vypracovať z dvoch predmetov písomnú prácu a v piatich disciplínach viesť dišputu a napokon obhájiť latinskú dizertáciu. Akademická hodnosť „Magister filozofie“ mu bol diplomom udelený 21. 9. 1790. Vtedajší titul mal hodnotu dnešného doktorského titulu. Neskôr Hegel sám používal titul „Dr. phil.“ alebo „Weltweisheit Doctor“. Po promócii sa študenti zapisovali na teologickú fakultu, kde začalo ich hlavné štúdium, ktoré trvalo tri roky. Na celej univerzite bolo necelých 300 študentov. Počas celého univerzitného štúdia žili študenti teológie ako „herzogliche Stipendianten im Evangelischen Stift“. To bola inštitúcia, ktorá mala evanjelickej cirkvi zaistiť dostatočný počet farárov a vzdelaných teológov. Výdavky na vzdelanie z veľkej časti niesol vojvoda (Herzog). Bolo by však chybou myslieť si, že sa tam dostávali len tí, čo nemali žiadne finančné prostriedky. Naopak, zisťovalo sa, aké finančné pozadie má rodina uchádzača. Uchádzač bez finančných prostriedkov nebol prijatý. Všetci museli podpísať prehlásenie, že budú po skončení štúdia slúžiť potrebám cirkvi, ak tá pre nich nájde príslušné miesto. Obyčajne však bolo viac uchádzačov ako voľných miest. V ročníku, v ktorom začal študovať Hegel, bolo 27 poslucháčov, väčšina z nich prišla však z kláštorného „seminára“ Maulbronn a len časť z „gymnázia“ v Štuttgarte. Denný život v „Štifte“ bol prísne a presne určený. Študenti museli nosiť rovnosatu. Každého štvrt' roka boli skúšky a určovalo sa poradie úspešnosti od prvého až po posledného. Veľký dôraz sa kládol na kázanie, každý týždeň bolo cvičenie v tomto odbore (rétorika), čo sa na teologickej fakulte udržalo až doteraz. Hegel bol mizerný kazateľ, čoho sa nikdy nezbažil, ani ako prednášajúci profesor. Ako povedal jeho vlastný brat: „kážeň zlá, ticho a koktavo prednesená“. Internátny život umožňoval uzatvárať priateľstvá. Hegel býval na izbe spolu s Hölderlinom a so Schellingom, ktorý bol o 5 rokov mladší a bol pre svoje mimoriadne nadanie už ako 15 ročný prijatý do „Štiftu“. (Schelling sa ako 23-ročný stal profesorom filozofie v Jene.)

Vypuknutie Francúzskej revolúcie, filozofia Kanta, Spinozu, osvietenstvo, agresívna sekularizácia, industriálna revolúcia, idea „Božej ríše“ v zmysle Kantovej kritiky náboženstva, zjednotenie všetkých spravodlivých pod Božím vedením, vytvorenie morálnej svetovej vlády, to priťahovalo nadšenie mladých študentov. Tu žil intenzívne nemecký romantizmus či idealizmus. Vo Francúzskej revolúcii videli prvý krok. Odsudzovali síce hrôzy, ktoré revolúcia priniesla, ale ideu schvaľovali. Tento idealistický postoj Hegela neopustil ani neskoršie – ako ináč si vysvetliť jeho vetu, ktorú vyslovil pri prednáške v Berlíne: „Bol to nádherný východ slnka. Všetky mysliace bytosti oslavovali túto epochu. Ušľachtilé povznesenie vládlo v tom čase, entuziazmus ducha otriasol svetom, akoby len teraz došlo ku skutočnému božiemu zmiereniu so svetom.“ ([3], 926). Jean Jacques Rousseau bol pre neho hrdina.

V septembri 1793 skončil štúdium na univerzite v Tübingene.

Tretia miestnosť: má 5 vitrín s exponátmi, ktoré ukazujú ďalšie Hegelove životné etapy: Bern (1793-1796, Frankfurt nad Mohanom (1797-1800), Jena (1801-1807), Bamberg (1807-1808), Norimberg (1808-1816). Pretože nebolo žiadne teologické miesto voľné, čo si on skryto vlastne želan, lebo sa chcel venovať len filozofii a akademickej dráhe, prijal miesto domáceho učiteľa v Berne v dome bohatého mešťana a dôstojníka, kde vyučoval dvoch chlapcov. Mal veľa voľného času, ktorý venoval intenzívnemu štúdiu súčasnej filozofie, písal úvahy a kritiky väčšinou s náboženskou tematikou, ktoré zostávali v rukopise. Intenzívne si písal so Schellingom a Hölderlinom. O tom čiastočne píše Ch. Jamme ([4], 11 a n; [5], 435). V listoch ostro kritizoval nezdravé spojenie náboženstva a politickej moci. Hegel bol v Berne veľmi osamotený, nestačila mu len výmena listov, s tým, čo napísal, nebol spokojný, stával sa z neho hypochonder, 26-ročný samotár. Obidvaja priatelia, Hölderlin a Schelling, snažili sa mu pomôcť a našli mu miesto domáceho učiteľa vo Frankfurte, v dome bohatého kupca s vínom. Tam vo veselom prostredí ožil a znormalizoval sa aj jeho duševný stav. Hegel začal písať o nemeckom idealizme, o štáte a slobode, o kráse v platonickej mysli atď. Z jeho pera z tých čias pochádzajú tiež viaceré polemické články politického charakteru, ktoré boli uverejnené až začiatkom 20. storočia. Vo Frankfurte pracuje usilovne na rozsiahlom rukopise s náboženskou tematikou – bola to vlastne výmena myšlienok s Hölderlinom.

V januári 1799 mu oznamuje jeho sestra, že zomrel otec (matka zomrela dávnejšie). Hegel zdedil 3154 guldenov, čo nebola veľká suma, ale pre mizerne plateného filozofa znamenala nádej, že dostane miesto docenta, hoci neplatené, na univerzite v Jene. A tak pomocou priateľa Schellinga prichádza v r. 1801 do Jeny, strediska vtedajšieho raného nemeckého romantizmu (bratia Schlegelovci, Tieck, Novalis atď.). Po príchode do Jeny Hegel vystúpil ako autor po prvý raz s malou knižkou *Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems der Philosophie*. Spolu so Schellingom založili časopis *Kritisches Journal der Philosophie*. Vyšlo len 6 čísiel a nepodpísané príspevky pochádzajú väčšinou od Hegela. V Jene spočiatku akoby Hegel zanechal náboženské témy a venoval sa viac kritike súčasnej filozofie a politickej tematike. Tak prepracoval svoju staršiu prácu o ústave Nemecka. Zaujímavé je, že zjednotenie Nemecka a organizáciu štátnej správy videl skôr v Rakúsku, nie v Prusku.

Konečne mohol prednášať študentom. Zo začiatku mal 11 poslucháčov, neskôr až 30. Témy ako *Logik und Metaphysik, Philosophie der Natur und Geistes, Naturrecht* a ďalšie dávali tušiť, že Hegel sa usiluje o jednotný filozofický systém, ktorý by zahrňoval všetky vedy a vedomosti do istého celku. Tak vznikalo jeho prvé veľké dielo *Die Phänomenologie des Geistes*. Dielo vraj dokončieval pri dunení kanónov, keď Napoleon obsadzoval Jenu. Údajne bol manuskript ohrozený, ale pravdepodobne ide skôr o prehnaný údaj. Hegel vraj videl Napoleona a povedal: „Videl som cisára – túto dušu sveta, ako vpochodoval do mesta. Ozaj je to nádherný zážitok vidieť takú osobnosť, ako sedí na koni, siaha po svete a ovláda ho.“ ([2], 229).

Hegel bol v r. 1805 menovaný za mimoriadneho profesora, ale bez platu. Až v r. 1806 na zásah Goetheho dostal ročný plat 100 toliarov, z čoho sa sotva dalo vyžiť. Ani pokus dostať miesto profesora botaniky a s tým spojenú funkciu riaditeľa botanickej záhrady nevyšiel.

Pomaly sa míňali peniaze, ktoré zdedil. K jeho finančným ťažkostiam pribudlo ešte (5. 2. 1807) narodenie nemanželského syna, ktorého mal so ženou svojho domáceho. Chlapec dostal meno Georg Ludwig Friedrich a neskôršie, keď sa Hegel oženil, vzal ho do rodiny a dal študovať na gymnázium. Nadaný chlapec musel však gymnázium opustiť a ako 14-ročného ho dali za obchodníckeho učňa do Stuttgartu. Toto miesto však opustil a pod menom Fischer sa dal do holandských koloniálnych služieb, odišiel na Bataviu, kde v r. 1831 v Džakarte zomrel.

Neúnosná finančná situácia donútila Hegela opustiť r. 1807 Jenu a uchádzať sa o uvoľnené miesto redaktora v Bamberger Zeitung. V tom čase vyšla aj jeho kniha *Die Phänomenologie des Geistes*, o ktorej napísal reklamný oznam do svojich novín. V týchto novinách možno odvtedy pozorovať istý odstup od pruskej politiky a záujem o kultúrnu a reformnú politiku Napoleona.

Po dvoch rokoch opúšťa Bamberg a stáva sa rektorom slávneho gymnázia v Norimbergu, jednej z prvých protestantských škôl, na založení ktorej sa podieľal Melancton. Tým sa podstatne vylepšila Hegelova finančná situácia. V r. 1811 sa ako 41-ročný žení a berie si o 20 rokov mladšie meštianske dievča. Po prvom dieťati, ktoré hneď zomrelo, narodili sa mu ešte dvaja synovia, Karl, neskorší známy historik, a Immanuel, ktorý sa stal konzistoriálnym prezidentom v Brandenburgu. Hegel bol príkladným riaditeľom gymnázia – reformoval ho, prehĺbil vyučovanie a sám vyučoval filozofiu. Samozrejme, niekedy boli jeho prednášky nad sily žiakov, ale postupne sa naučil používať didaktické metódy. Pracoval a písal ďalej veľmi usilovne. V r. 1812-1816 vychádza trojzväzková kniha *Wissenschaft der Logik*.

Hegel sa však stále usiloval o akademickú kariéru. Ako uznávaný filozof dostal v lete r. 1816 zrazu tri ponuky. Profesúru filozofie v Heidelbergu a do Berlína na už dlhšie voľné miesto po smrti prof. Fichte (1814). Treťou bolo menovanie za profesora filológie v Erlangene. Hegel sa rozhodol pre Heidelberg. Nie je isté, či príčinou nebol list, ktorý dostal z Berlína z ministerstva vnútra, kde sa spomínajú určité Hegelove nedostatky prednášania. Ponuku do Heidelbergu vraj prijal pár dní pred doručením listu.

Štvrtá miestnosť: tu sa nachádzajú dokumenty, ktoré sa tiež viažu k jeho pobytu v Heidelbergu (1816-1818) a v Berlíne (1818-1831). Hegelovi sa teda dostalo cti byť profesorom na heidelberskej katedre, kde mal v dávnej minulosti prednášať aj Spinoza.⁴ Na začiatku mával Hegel poslucháčov, že ich mohol na jednej ruke spočítať. V ďalšom semestri už ich bolo 20-30. V lete r. 1817 na seminár z logiky ich prišlo až 70. Už v tomto semestri vyšla jeho učebnica *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Podľa nej vyučoval až do svojej smrti. Stala sa základom uzavretého systému vo forme kompendia v troch dieloch: logika, filozofia prírody, filozofia ducha.

Die Heidelbergischen Jahrbücher der Literatur dávali príležitosť publikovať všetkým profesorom univerzitných disciplín, čo využil i Hegel a v jednom článku kritizoval politické pomery vo Württembergu, najmä zemskými stavmi odmietnutý kráľov návrh ústavy. Stavby odmietli ústavu preto, lebo znižovala ich privilégiá. Hegel sa staval za „rozumné práva štátu“. Písal: „Zdá sa, že stavby prespali posledných 25 rokov, ktoré sú pre nás vo svetových dejinách najbohatšie a najpoučnejšie a ktoré zodpovedajú našim predstavám. Ohlas zo strany priateľov tiež nebol súhlasný. Spoločenský život Hegela v Heidelbergu nebol intenzívny, hoci sa snažil nadviazať kontakt so známymi osobnosťami. Navrhol napr. poctiť čestným doktorátom vtedajšieho populárneho spisovateľa Jeana Paula,⁵ čo sa aj stalo. Pretože Hegel zastával Goetheho učenie o farbách a dištancoval sa od vedecko-matematickej Newtonovej metódy, vznikla medzi Hegelom a Goethem priateľská korešpondencia a Hegel si dovoľil Goetheho aj navštíviť vo Weimare.

Piata miestnosť: vo vitrínach sú len dokumenty viažuce sa k Hegelovmu životu a dielu v Berlíne. Ani nie po dvoch rokoch v Heidelbergu prichádza znovu ponuka z Berlína, ktorú Hegel prijíma. V pozdravnom príhovore pri začatí prednášok pochválil pruský štát, hoci dovtedy neprejavil k nemu veľké sympatie. Zrazu začal vidieť Prusko ináč: „...a je to zvlášť tento štát, ktorý ma prijal, ktorý vo svojej duchovnej prevahe si získal politickú vážnosť“. Reformy univerzity v Humboldtovom duchu vidí takto: „... tu je rozkvet vedy, na jednom z najdôležitejších miest života štátu“, atď. Je vidieť, že Hegel je na strane reforiem, nevie však, že už vtedy pôsobili sily, ktoré zmenám na univerzite nepriali a slobodu ducha politicky podozrievali. Najmä študentské spolky (Burschenschaften), (Wartburgfest) a zavraždenie antiliberalného spisovateľa Kotzebueho viedli ku karlovarským uzneseniam, ktoré znamenali koniec reforiem, zákaz spolkov, cenzúru na univerzite, kontroly univerzity.

Hegel sa rýchlo dištancoval od reforiem, keď videl, že Humboldt, ktorý nesúhlasil s karlovarskými opatreniami, bol zbavený úradu a prepustený zo štátnych služieb.

Dva roky v Heidelbergu a prvé tri roky v Berlíne boli asi najplodnejšie v Hegelovom živote. Na jeseň r. 1820 mu vychádza kniha *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, ktorá sa zaoberá základnými pravidlami filozofie práva a vedy o štáte a ktorej myšlienky vyúsťujú do teórie moderného štátu. Štát je pre Hegela najvyššou formou mravnosti. Toto

⁴ Univerzita bola založená v r. 1585. Spinozovi tu ponúkali miesto v r. 1673, ale on odmietol.

⁵ Jean Paul, vlastným menom Friedrich Richter (1763 – 1825), veľmi populárny spisovateľ a pedagóg tej doby.

dielo bolo často kritizované ([6]; [7]; [8], 409, 429, 430). V predhovore sa nachádza citát „Čo je rozumné, to je skutočné, čo je skutočné, to je rozumné.“ H. Heine, ktorý počúval Hegelove prednášky v r. 1821–23, spomína, že na jeho námietku proti tomuto výroku Hegel s úsmevom odpovedal: „Všetko, čo je rozumné, môže znamenať aj to, že všetko, čo je rozumné, musí byť.“

Hegelove prednášky zo všetkých odborov filozofie stali sa rýchlo chýrne aj napriek jeho formálnym a rétorickým chybám a chodilo na ne viac ako sto poslucháčov.

Na spoločenskom a kultúrnom živote Berlína sa Hegel podľa zápisov jeho staršieho syna zúčastňoval veľmi aktívne. Viedol dvojaký život. Pracoval intenzívne v oblasti špekulácie, spisovateľskej činnosti a na katedre, na druhej strane v rodine a spoločnosti a v kultúrnom živote Berlína. Rád hrával karty, chodil na výstavy, do opery a do divadla. Navštevoval židovské domy, tzv. salóny, v ktorých sa schádzali „duchovia veľkého hlavného mesta“, napr. synovia filozofa Mosesa Mendelssohna, Josef a Alexander, a iní. Vykonával aj niekoľko ciest, v r. 1822 do Holandska, v r. 1824 navštívil Prahu a Viedeň, v r. 1827 Paríž a Brüssel a v r. 1829 znovu Prahu. V r. 1826 v auguste sa konali oslavy narodenín Hegela a Goetheho v lokále Unter den Linden. O týchto udalostiach priniesli noviny okázalú správu. To sa nepáčilo kráľovi Friedrichovi Wilhelmovi III., a tak zakázal podobné novinové články. Jeden Hegelov priateľ poznamenal, že hoci filozofia je u štátu dobre zapísaná, musí si dávať pozor. Dvor je vždy schopný jej niečo prištieť a Hegel nemá o nič väčšiu istotu ako iní.

Posledných 5 rokov bolo vrcholom jeho činnosti. Jeho *Encyklopedie* vychádza v ďalších dvoch nákladoch. Sen vydávať kritické literárne noviny sa splnila a v r. 1827 začínajú vychádzať, čo trvalo až do r. 1846. V r. 1829–1830 bol Hegel zvolený za rektora univerzity. Po skončení tejto funkcie vydávajú študenti a jeho obdivovatelia pamätnú medailu. Poslednú knihu *Wissenschaft der Logik* dokončil v r. 1831. Jej vydania sa však nedožil. V lete 1831 zúrila v Európe pandémie cholery, na ktorú zomrelo veľa ľudí (medzi inými Clausewitz, ktorý vraj často chodil na jeho prednášky, Gneisenau, Karl v. Stein a iní.) Hegel mal ešte 10. novembra 1831 prednášky, na druhý deň ochorel a 14. novembra zomrel. Vraj to nebola cholera, ale mozgová porážka. 16. novembra bol pochovaný vedľa Fichteho hrobu.

Vo vitrínach sa nachádzajú rôzne dokumenty k rokom stráveným v Berlíne. Možno tu vidieť jeho rukopis, ťažko čitateľný aj napriek tomu, že na jednej stene je namaľovaný vo zväčšenom formáte. Na druhej stene visí jeho známy portrét (od L. Sebbersa) v župane a s typickou čiapkou (baretkou), ktorá je uložená v jednej vitríne. Z obrazu pozerá do diaľky vážna tvár so skúmovým až smutným výrazom, ostré črty prezrádzajú zlý zdravotný stav (portrét vznikol v r. 1818, Hegel údajne trpel žalúdočnými ťažkosťami). Váhavé zdvihnutie pravej ruky prezrádza uváženosť myslenia a vyjadrovania, jeho pracovná miestnosť vyzerá skromne. Na druhom portréte z r. 1831 (od Jacoba Schlesingera) dívajú sa na nás skúmavo podozrievavé, až pohrdavé modré oči filozofa, jeho črty sú ostré, vlasy riedke, vyzerá oveľa starší ako v skutočnosti.

Šiesta miestnosť: v jednej vitríne môžeme vidieť vydania jeho diel a v druhej exponáty posledných vydaní v cudzích jazykoch. Na stene výroky rôznych autorov o Hegelovi

a jeho filozofii. Dá sa tu posediť a ticho myslieť, uvažovať. Relatívne ticho a malá návesťnosť dávajú totiž tomuto múzeu charakter meditatívneho útulku uprostred pulzujúcej hektickosti veľkého mesta. Vonku prúdi rušný život, tisíce a tisíce prechádzajú okolo Hegelhausu bez toho, aby vedeli, kto to bol Hegel. Len postarší poznajú meno a vedia, že sa narodil v Štuttgarte, ale presne nevedia, čím sa preslávil v Štuttgarte a vo svete. Hegel zostáva historickou osobnosťou, na ktorú sa odvolávajú mnohí, používajúc vybrané citáty ako okrasu pre pocit svojej intelektuálnej hĺbkky. Filozofom zostáva len pre malú skupinu záujemcov alebo odborníkov.

Pri otvorení Hegelovho domu 18. 2. 1991 hovoril aj starosta Štuttgartu Manfred Rommel.⁶ Povedal, že „mesto preslávili dvaja Štuttgarčania: Gottlieb Daimler a Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Kým Daimlerov automobil slúži ľuďom, prináša ľuďstvu úžitok, ale i problémy, Hegelova filozofia je originálnym produktom, ktorý ovplyvnil a zmenil myslenie sveta. Bez Hegela by nebolo Marxa a Lenina, bez Lenina by nebolo ruskej revolúcie, Gorbačova, perestrojky a bez perestrojky by nebolo zjednoteného Nemecka.“

Hegel písal rozsiahle práce, ktoré boli aj zaručeným prostriedkom na bolesti hlavy – tak sa vraj vyjadril Lenin, ktorý však hovorí, že Marxa možno pochopiť len čítaním Hegela. „Dnes je ale budova jeho filozofie jednou bizarnou ruinou, z ktorej možno vybrať len nejaké zvyšky pre stavbu nového sveta.“ „Bez Hegela by nebolo Darwina“, povedal Nietzsche [9], ale platí aj to, že bez Hegela by nebolo Nietzscheho, Marxa, Feuerbacha, Blocha, Lukácsa a ďalších, bez neho by nebolo možno ani vulgárneho materializmu, neboli by ani teológovia a filozofi ako Kierkegaard, Barth, Rahner a ani „Gott-ist-tot“-teológovia. Od neho pochádza „Smrť Krista je smrť smrti, negácia negácie.“ ([10], 167).

Od samého začiatku svojho filozofovania stretol sa s veľkou kritikou, nepochopením, ale aj so súhlasom a obdivom. A po jeho smrti sa kritici a protagonisti rozdelili na tzv. ľavých a pravých hegelovcov. Niektoré ich výroky charakterizujú viac ich pomer k Hegelovi ako k jeho filozofii. Tak napr.:

„Hegelov systém s jeho trojdelením siaha do nekonečna. Tým mu chýba klamlivá pôsobivá pohodlnosť prehľadu, čo znamená, že mu chýba, našťastie, veľký nedostatok, pre ktorý sa u druhých pravda ľahšie predáva.“ *Johann Friedrich Herbart, 1831.*

„K Hegelovi mal som intímnejší a intenzívnejší vzťah ako ku ktorémukoľvek inému nášmu duchovnému predkovi... Nevedel som, čo chcem, čo mám robiť, bol som taký roztržitý, rozorvaný, než som prišiel do Berlína, a ani nie za pol roka, čo som počúval Hegela, postavil moje srdce a hlavu na správne miesto. Vedel som, čo mám a čo chcem robiť, nie teológiu, ale filozofiu. Nie rojiť a tárať, ale sa učiť. Nie veriť, ale myslieť.“ *Ludwig Feuerbach, 1840.*

„Veľkosť Hegelovej *Fenomenológie* a jej konečných výsledkov dialektiky a negácie spočíva v hnacom a tvorivom princípe..., Hegel samotné utváranie človeka chápe ako

⁶ Syn známeho maršala, prezývaného „liška púšte“, v druhej svetovej vojne v Afrike.

proces, ... že rozumie, čo je podstata práce, a že opravdivého, skutočného človeka chápe ako výsledok jeho vlastnej práce.“ *Karl Marx, 1844.*

Ak by sme verili tomu, čo hovoria jeho protivníci, Hegelov systém bol úplne rozprášaný. I tak je však oň verejný záujem. Jeho protivníci sa živia z polemiky. Žiadny iný systém nie je taký príťažlivý, žiadny iný nevyvolal takú reakciu.“ *Karl Rosenkranz, 1870.*

„Čo Hegel pre nás znamená, to nie je stratený raj autonómneho rozumu, do ktorého máme znovu vstúpiť, ale bohatstvo videných a formulovaných problémov, ktoré nás rovnako ťažia, ale práve preto je ako nálezisko už vykonanej mysliteľskej práce, ktorá historicky ani systematicky nie je vyčerpaná. Čím kritickejšie sa budeme na Hegela dívať, tým viac sa budeme od neho učiť.“ *Nicolai Hartmann, 1929.*

„Hegel je ťažký, je nepochybne najneprijemnejší spomedzi veľkých mysliteľov. Mnohé jeho vety stoja tu ako nádoby naplnené silným a ostrým nápojom, ale nádoba nemá buď žiadne 'držadlo', alebo len malé.“ *Ernst Bloch, 1952.*

„Je známe, že Hegel počas života aj ako údajne pruský štátny filozof zo svojho švábstva nič neopustil a správy o ňom zaznamenávajú, že napriek jeho spisovateľskej výnimočnosti bol prekvapujúco jednoduchým človekom. Bol verný svojmu pôvodu, podstate, podmienenej silnému 'Ja' a každému pozdvihnutiu myšlienky-idey.“ *Theodor W. Adorno, 1956.*

„Okrem Hegelovej filozofie neexistuje iná filozofia, ktorá sa až do svojej najvnútornejšej podstaty stáva filozofiou revolúcie... V myšlienke, že sloboda je právo pre všetkých ľudí, spočíva Hegelovi svetový a historický zmysel revolúcie.“ *Joachim Ritter, 1957.*

„Tak, ako politické dejiny času idú cez Napoleona, duchovné dejiny času idú cez Hegela. Jeho diela sú prekonanými i zachovanými protikladmi. Je to najbohatšie, najmnohostrannejšie, najmohutnejšie filozofické umelecké dielo, aké vôbec bolo kedy vytvorené.“ *Golo Mann, 1958.*

„Stále sa opakujúca výčitka voči Hegelovi, že zbožštil pruský štát, prehliada, že vo vtedajšom Nemecku Prusko už malo pokrokové inštitúcie a že mu išlo o viac než inštitúcie slobody, o viac než o Prusko. Jeho učenie vymeriava zrelosť ľudí a chce im dať politickú realitu, proklamovanú náboženstvom: rovnosť a slobodu všetkých ľudí.“ *Max Horkheimer 1961.*

„Znovu nájsť v inštitúciách a vo všetkom stopy človeka, dielo ducha, rozlúštiť význam človeka v celej skutočnosti a na druhej strane pochopiť dušu zdanlivo mŕtvych vecí, ktorá prepožičiava veciam život a pohyb. To je prvá Hegelova požiadavka a jeho problém.“ *Roger Garaudy, 1962.*

Niektoré výroky sú odmietavé, ba až nepriateľské:

„Generácia, ktorá by mohla rozumieť Hegelovej *Phänomenologie des Geistes*, je na vymretie. Už teraz možno spočítať tých, čo ju prečítali od začiatku až do konca.“ *Wilhelm Windelband*.

„My sa nechceme nechať klamať ani Kantovými, ani Hegelovými manierami: my viac neveríme v morálku, ani nechceme vytvárať filozofie, ktoré by morálke dávali právo.“ *Friedrich Nietzsche*.

„Hegel – rozvláchny, bezduchý, hnusný, odporný, nevedomý šarlatán, ktorý s bezpríkladnou drzosťou pozliepal pochabosti a nezmysly...“ *Arthur Schopenhauer*.

„Na základe vlastnej skúsenosti som zistil, že tomu, kto sa zaoberá Hegelom, hrozí duchovná skaza.“ *John Stuart Mill*. [13]⁷

Pri posedení v Hegelovom dome cítim určité napätie či odcudzenie voči všetkému, čo ma obkolesuje. Akoby chlad v mauzóleu. Obdiv? Úcta? Zvedavosť? Možno Hegela poznať tak, aby som mu vôbec rozumel, aby som ho obdivoval? V dnešnej dobe, v tomto meste sa mi zdalo, že prúd ľudských myšlienok a ideí valí sa pomimo, bez povšimnutia, akoby okolo zastrčeného obchodu so starožitnosťami. Cítil som však tiež, že medzi nimi možno objaviť vzácnosti, niečo, čo vyhovie aj dnešnému individuálnemu „vkusu“ a možno i duchovnému rastu. V hlave mi víril myšlienky a s ich chaotickým výsledkom sa mi zdalo zbytočné niekoho zoznamovať. A predsa, ako sa k týmto vzácnostiam dostať? Cítil som, že na totálne štúdium Hegela sám nemám sily, ani by som nikoho naň nenahováral, vidiac tú horu literatúry, a najmä tú obrovskú protirečivosť názorov. Napriek tomu si myslím, že Hegela treba čítať a poznať.

Čítajúc *Phänomenologie des Geistes*, nerozumel som vnútorným súvislostiam ani cieľu. Čo mi chce vlastne Hegel povedať, kam ma chce do viesť? Napriek tomu som bol fascinovaný tokom slov, stavbou viet, akoby to bola hudba slov či surrealistická báseň bez veršov. Súhra jeho pojmov a viet je abstraktný obraz namaľovaný všetkými farbami, ktorý urobí silný dojem, ale nepýtajte sa, čo znamená, čo je jeho obsahom. Vôbec, čítanie Hegela je obrovskou výstavou abstraktných obrazov, ktoré urobia na človeka zvláštny dojem, v ktorom je kus obdivu, ale i zvedavosti, presvedčenia, že za touto abstrakciou musí byť ukrytý produkt reálneho zmyslu!

Aj histologický obraz bunky či tkaniva vyzerá abstraktne dovtedy, kým nám ho odborník nevysvetlí. Potom sa treba vrátiť znovu k prečítanému, k videnému. „Úprimne povedané, zriedkakedy som mu rozumel a len vďaka neskorším úvahám podarilo sa mi porozumieť jeho slovám“, povedal Heinrich Heine, ktorý sa pokúsil napísať knihu o tom, ako možno chápať Hegela. Preto dnes čítam Hegela spolu s dielami o Hegelovi.

⁷ Nečudo, že Mill cíti taký odpor. Už len jeho názor na štát a slobodu človeka, jeho individualizmus a zároveň citová viazanosť na spoločnosť majú diametrálne odlišný pôvod.

Hegela treba vidieť očami vtedajšej doby, aj keď je to pre súčasníka ťažké, skoro nemožné. Výchova a prostredie i celé štúdium ho predurčovalo na to, že jeho problémom bude náboženstvo, kresťanstvo, Boh, cirkev a spoločnosť. Bola to však doba veľkých premien. Nielen Francúzska revolúcia, ale i začiatok industriálnej revolúcie, veľkého kultúrneho⁸ i vedeckého rozkvetu a začiatok nacionálneho obrodenia, doba pokročilého osvietenstva a agresívnej sekularizácie.

Jeho cirkevná kariéra zvyčajnou vyšľapanou cestou sa neuskutočnila. Ale ani jeho myšlienkový vývin neskončil tradične. Relativistický liberalizmus, príznačný pre protestantizmus, otváral Hegelovej fantázii dimenzie, ktoré sú dodnes predmetom protirečivých úvah, hlavne pre jeho názory na kresťanstvo, ba náboženstvo vôbec. I jeho súkromný rozháraný život, neusporiadané finančné pomery, navyše veľké, ťažko sa naplňujúce ambície mladého filozofa zanechávajú v jeho dielach zdanlivo chaotické stopy v jeho jazyku i zrozumiteľnosti.

Bázou jeho počiatočných štúdií bola predovšetkým Kantova filozofia. Na nej začal uplatňovať svoj systém dialektiky: téza, antitéza a syntéza. Hegel neuznáva Kantovo rozdelenie človeka na „vlastné Ja“, (eigentliche Selbst), ktoré si je vedomé morálnych zákonov, a na „empirické Ja“ so zlými, nemorálnymi sklonmi. Usiluje sa o jednotu celého človeka. V procese lásky vidí vzor pre svoje úvahy. V láske potrebujeme dvoch. Milujúci vo vedomí identity vlastného „Ja“, čo by sme označili ako tézu, vo svojej láske k milovanej akoby zabúda na seba, odovzdáva sa, vychádza zo svojej ulity „Ja“, odcudzuje sa sebe a tak sa zvonku sám vidí, tým neguje svoj počiatočný stav seba samého. A tak k téze patrí táto negujúca antitéza. Rozhodujúce je však to, že milujúci tým, že sa v milovanom zabúda, stráca, predsa sa znovu zase v oddanosti nachádza, v ňom znovu v hlbšom zmysle objavuje seba. Láska teda spočíva v tom, že vo vedomí sa vzdávame seba, aby sme sa v druhom zabudli, avšak v tomto pominutí a zabudnutí sa až teraz zmocňujeme sami seba, máme sami seba. Každá negácia v antitéze stáva sa znovu v sebe negáciou. Tým sa odcudzenie ruší, odstraňuje, a tak prichádzame k pravej syntéze medzi milujúcimi a milovanými. Hegel pokračuje ďalej vo svojej konštrukcii a hovorí, že proces lásky je živý a skutočný proces. To preňho znamená, že v skutočnosti je to dialektický proces.

Túto dialektickú metódu rozpracováva a používa až do vysvetlenia pojmu „absolútny duch“, „absolútno vôbec“. Zdá sa mi, že používa dialektickú metódu mechanicky, akoby to boli kroky na dopredu vykreslených schodoch, ktoré však všetky dobre nevidno, strácajú sa v diaľke. Dialektika je však preňho logické myslenie a reálny výskyt protikladov, čo prináša vždy niečo nové. Tak jednoducho a mechanicky sa nové nikdy nerodí, skôr ťažko a bolestivo – v živote i v dejinách.

Hegelovi išlo o nový systém filozofického myslenia, cez ktorý sa chcel dostať ku skúsenosti „absolútneho vedenia“ (absolute Wissen). Hegel sa usiloval o absolútnu múdrosť, vedomosti, o absolútnu pravdu. Ale v tomto sne, v tejto ilúzii väzí nebezpečie, že človek nespozná nemožnosť dosiahnutia absolútnej pravdy. Verí v túto možnosť a vtedy používa každý prostriedok na jej presadenie. Marx si myslel, skôr veril, že „obrátением

⁸ Tak napr. vrchol európskej hudby. R. 1787 prišli Mozart a Haydn do Viedne. R. 1787 sa stretli Mozart a Beethoven spolu so Schubertom, ich smrťou sa končí r. 1828 táto klasická doba.

Hegelovej filozofie na nohy“ sa stal majiteľom absolútnej pravdy. Krvavá obhajoba a presadzovanie tejto jeho „absolútnej pravdy“ bolo a je obrazom nedávných dejín Európy.

Hegelove myšlienky o náboženstve, jeho pohľad na boha v kresťanstve a v dejinách prešli veľkým a náhlým zvratom po príchode do Jeny. Tvrdí sa, že filozofické nápady a idey pochádzajú od Schellinga, ktorý však nemal sily ich rozpracovať ([9], 197). Ale i Fichte bol otcom mnohých Hegelových myšlienok. Nemožno sa zbaviť dojmu, že Hegel chcel byť veľký teológ i veľký filozof, a hoci jeho výchova bola skôr teologická, vynikal viac ako filozof ([12], 164). Jeho „absolútny duch“, „jeho absolútny boh“, jeho „panteizmus“ vyvolali už u jeho súčasníkov ostrý nesúhlas⁹ ako dôsledok jeho systému zjednotenia ľudského a božského, konečného s nekonečným do jedného celku, čím je život i duch v neustálej premene a vývine. To je definitívny odklon od dualistického deizmu a príklon k monizmu.

V **poslednej izbe** múzea je na stene medzi inými aj tento výrok: Nech zostane vyhradené len obdivovateľom nazývať ho tárajom, protivník vzdá mu vždy česť, pretože ten vie, že hoci sa mu to nepodarilo, chcel niečo veľké. *Sören Kierkegaard, 1846.*

Kierkegaard sa radikálne postavil proti Hegelovej filozofii. Namiesto veľkolepej, ale neúnosnej koncepcii svetodejinných pohľadov stavia do stredu jednotlivca, toho, ktorý uvažuje, a nie to, o čom uvažuje. Existencia jednotlivca je základným problémom, len potom vývoj sveta. Pre Kierkegaarda existovať znamená uskutočňovať večné v časovom, pretože človek je syntézou časovosti a večnosti. To, čo je v ňom večné, je základom jeho subjektivity a to je cez tvoriteľský čin zasadené do časovosti. To, že večné vzniká, je

⁹ Kritika z pera evanjelického teológa Eschenmayera (C. A. Eschenmayer: Die Hegelsche Religionsphilosophie verglichen mit dem christlichen Prinzip. Tübingen, 1834, s. 160): Hegelova filozofia náboženstva; Boh bez svätosti, Kristus bez lásky, Duch svätý bez osvietenia a múdrosti slova, evanjelium bez viery, pád bez hriechu, zlo bez vlastnej viny, smrť bez obeti, zmierenie bez odpustenia hriechov. Zhromaždenie bez bohoslužby, sloboda bez imputácie, spravodlivosť bez súdu, milosť bez spásy, dogmatika bez zjavenia, tento svet bez druhého sveta, nesmrteľnosť bez osobného pretrvania – posmrtnnej existencie, kresťanské náboženstvo bez kresťanstva – a vôbec náboženstvo bez náboženstva. Katolícky teológ Staudenmaier (F. A. Staudenmaier: Darstellung und Kritik des Hegelschen Systems aus dem Standpunkte der christlichen Philosophie. Mainz 1844, 803-836 (cit. podľa [9])). Tu sa nachádza aj obsiahla bibliografia k Hegelovej filozofii, vystupuje proti Hegelovej filozofii náboženstva v 15 bodoch: 1. panteizmus; 2. popieranie slobody Boha v jeho zjavení, falošná interpretácia prehistórie starého testamentu a vstup kresťanstva do antiky; 3. odstránenie trojjednosti Boha vo vývoji a v procese poznania božského sebadovednia vo vnútri sveta a tým v procese sebaodstránenia Boha; 4. konštruovanie sveta ako obsahu pojmu Boha a tiež odstránenie Boha zo sveta a teda ateistické vyznenie Boha; 5. beznáboženský systém, ktorý stojí na základoch prírodného náboženstva zbožštenia človeka; 6. odstránenie tajomstva trojjednosti; 7. vstup Boha do hriechu cez vstup do konečnosti; 8. apoteóza človeka, ktorá je jediná v dejinách; 9. podriadenie cirkvi štátu; 10. pochopenie zjavenia ako sebasprístupnenie substancie a tým zrovnoprávenie náboženstva s umením; 11. tvrdenie o sebazjavení Syna už v predkresťanských náboženstvách; 12. popieranie nesmrteľnosti duše; 13. tak „sa Hegelova filozofia ukazuje naskrze ako protikresťanská“; 14. „skoro doslovné opakovanie sabellianizmu“; 15. „ľudstvo je v úmysloch a myšlienkach bez Boha“.

istým paradoxom, čo rieši Kierkegaard tým, že ho podmieňuje konaním existujúceho, lebo večné – to je budúce, o ktorom nemôžeme mať žiadnu istotu v objektívnom zmysle, to záleží na konaní jednotlivca. Táto istota sa viaže na vieru, ktorá nestavia na objektívnom základe. Pre jestvujúceho človeka neexistuje žiadna objektívna pravda, len subjektívna, ktorá je pevne viazaná na najhlbšie jeho vnútro. Ale existujúci človek, ktorý vždy koná na neistom základe, spoznáva vždy, že koná nerozhodne, a to je podmienka jeho existencie, istota mu nie je dopriata. No práve to na neho a jeho vývoj pôsobí a vytvára, modeluje jeho osobnosť.

Hegel vytvoril imponujúci, ba až geniálny systém filozofie. Ale práve to, že bol vymyslený, a nie objavený, vyzorovaný, bolo aj jeho slabosťou. Všetko existujúce bolo v jeho filozofii vysvetlené a rozdelené do paragrafov, protirečenia boli len zdanlivo a formálne vyvrátené pomocou dialektiky, ktorú Hegel používal a označoval takmer za mediaciu. Historický proces sa objasňoval dialektickým procesom, v ktorom rozdielne štádiá, medzi nimi i kresťanstvo, boli opísané ako štádiá vývoja zodpovedajúce výrazu nutnosti a sebarozvoja „svetového ducha“ (tento výraz je jednoducho produktom myslenia a jednoty objektu a subjektu). Z toho, že Hegel považuje vývoj sveta za inkarnáciu radu filozofických pojmov, by vyplývalo, že myslenie sa rovná existencii. To je neudržateľné a Kierkegaard ukázal, že Hegelova logika a dialektika je hrou so slovami ([13], 110). V otázkach kresťanstva bol Kierkegaard dôsledný, keď povedal, že záleží len na jednej vete: Boh prišiel na svet a bol ukrižovaný. Vedieť, čo je historické, reálne, nie je pre vieru rozhodujúce. Výskum Nového testamentu je pre vieru zbytočný a rušivý. Viera nie je založená na poznaní historickej reality zistenej kritickým skúmaním. Ani u tých, ktorí s Ježišom žili, videli ho, poznali jeho život, konanie, slová, nie je ich viera podmienená a určená realitou ([14], 211).

Kierkegaard neusiluje o absolútnu pravdu. Pre neho je pravda subjektívna – to je hranica, ku ktorej chce dôjsť. Pravda môže byť len pre žijúceho, ktorý sa rozhodol ju dosiahnuť a ktorý ju chce vo svojej existencii uskutočniť. Sám sebe hovorí, že „pravdu možno nájsť, tú pravdu, ktorá môže byť pre mňa; je možné nájsť ideu, pre ktorú môžem žiť a zomrieť“. A ako teológ hovorí: „Viera znamená stratiť chápanie, rozum (Verstand), aby sme získali Boha.“ ([15], 233-237). Na Hegelov extrém odpovedá Kierkegaard svojím extrémom. Najčítanejšie z Hegelových diel sú jeho *Fenomenológia ducha* a *Základy filozofie práva*.

Fenomenológiu považuje Gunar Skirbek ([16], 878) za špekulatívne, filozofické cestovanie vedomia cez dejiny až k sebapoznaniu. Fázy tohto skúsenostného procesu považuje Hegel za štádiá vzdelanostného budovania, vývoja ducha. Cesta, ktorou kráčame, je samotná „pravda a život“. Je to cesta skutočne bolestná a prebieha na dvoch úrovniach. Na jednej strane ide o opis individuálneho vedomia na základe jednoduchej formy zmyslovej skúsenosti (zmyslová istota – sinnliche Gewissheit) až k filozofickému poznaniu (absolútne poznanie – absolutes Wissen). Na druhej strane opisuje cestu vývoja ľudského rodu, od Grékov až k Napoleonovi.

Putovanie ducha, vývoj ducha, to sa zdá modernému čitateľovi možno nezvyklé, predsa však, aj keď rozumieme pod pojmom duch viac ducha času, možno tieto ťažkosti prekonať. „Ľudia sú súčasťou ducha času a menia ho.“ Je to skutočne tak? Ľudia menia

ducha času? Menia beh dejín? Možno, ale len čiastočne a nevieme, ako a do akej miery. V dobe, keď žil Hegel, Napoleon sa považoval za zjednocovateľa Európy, avšak jeho plán vyvolal nový nacionalizmus a odpor voči nemu.

Doteraz skoro všetky úsilia monarchov, štátnikov či hnutí – a pád komunizmu je posledným a najlepším príkladom – skončili výsledkom, o ktorý sa neusilovali. Dejiny, zdá sa, majú svoju vlastnú cestu, logiku a dynamiku, nezávislú od vôle súčasníka a od toho, či tento proces chápe alebo nie. Nepomáha ani systém, ani dialektika.

Najkritickejšia odozva bola (a stále trvá) na jeho druhé najčítanejšie dielo *Základy filozofie práva*. Slovenskí čitatelia majú možnosť ho dôkladne študovať v dobrom českom preklade s výbornými komentármi ([6]; [7]; [8]). Dielo pôsobí však svojím usporiadaním do paragrafov ako úradné predpisy, svojím obsahom a rečou veľmi chladne a autoritatívne. Možno to je jednou z príčin negatívnych, ba až odmietajúcich kritik.

Sediac a dumajúc v Hegelovom múzeu, mal som blízko k predstave, že Hegel napísal vlastne veľkú báseň, veľké literárne umelecké dielo, a zrazu mi prešla myslou Wittgensteinova myšlienka, ktorú som niekde čítal, že filozofia je **bojom** proti fascinácii, ktorá na nás pôsobí cez spôsob vyjadrovania. Napadol mi tiež Kunderov výrok, že poézia je niekedy akoby vycvičená ruka, ktorá vie zdvihnúť skriňu, urobí **dojem**, ale je to zbytočné alebo neužitočné. Opúšťajúc Hegelov dom, vedel som, že ho znovu navštívim.

LITERATÚRA

- [1] NICOLIN, F.: Von Stuttgart nach Berlin. Die Lebensstationen Hegels. In: Marbacher Magazin 56/1991.
- [2] ROSENKRANZ, K.: G. W. F. Hegels Leben. Supplement zu Hegels Werken. Berlin 1844, Nachdruck Darmstadt 1963.
- [3] HEGEL, G. W. F.: Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Hrsg. v. G. Lasson. Bd.4. Nachdr. Hamburg 1968.
- [4] Mythologie der Vernunft. Hegels ältestes Systemsprogramm des deutschen Idealismus. Hrsg. v. C. Jamme und H. Schneider. Frankfurt/M. 1984.
- [5] JAMME, CH.: Pojetí mýtu u mladého Hegela (1787-1807). In: Filozofický časopis 41, 1993, 3.
- [6] HEGEL, G. W. F.: Základy filozofie práva. Praha, ACADEMIA 1992.
- [7] KUDRNA, J.: K Hegelovým základům filozofie práva. Predslov. In: [6].
- [8] SOBOTKA, M.: K základům Hegelovy filozofie práva. In: Filozofický časopis 41, 1993, 3.
- [9] KÜNG, H.: Menschwerdung Gottes. München 1989.
- [10] LASSON – HOFFMEISTER: Kritische Gesamtausgabe. Zv. XIV.
- [11] MIEDZGOVÁ, J.: Poznámky k arcieklekticismu J. S. Milla. In: Filozofia 49, 1994, č. 8.
- [12] KÜNG, H.: Existiert Gott? dtv, München 1991.
- [13] ROHDE, P.: Kierkegaard. rm. 28, 1080. Hamburg 1959.
- [14] JASPERS, K.: Die grossen Philosophen. München, SP 1002.
- [15] WEISCHEDEL, W.: Die philosophische Hintertreppe. DTV. 30020.
- [16] SKIRBEKK, G. – GILJE, N.: Geschichte der Philosophie. Suhrkamp. St. 2168, 1993.

Dr. med. František Kuruc
Otto Schöpfer Str. 4
70839 Gerlingen
BRD